

Elements de representació durant la Primera Edat del Ferro al curs inferior de l'Ebre: el recinte del Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta)

Les intervencions arqueològiques portades a terme al jaciment del Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs (Terra Alta, Tarragona), han tret a la llum un edifici protohistòric que ha estat interpretat com el primer recinte de culte en funcionament durant la Primera Edat del Ferro al nord-est peninsular. L'excepcionalitat de l'estructura i dels materials recuperats mostren l'existència per a aquella època de tota una sèrie de nous mecanismes de poder i de control del territori basats en l'ús de la litúrgia com a element de cohesió política per part d'una elit emergent dins d'un procés que reproduceix a escala un sistema cultural orientalizant.

Paraules clau: Turó del Calvari, protohistòria, recinte de culte, fenicis, elits, poder, sincretisme orientalizant.

Les interventions que nous ayons effectuées dans le gisement archéologique de le Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta) ont permis de découvrir un bâtiment protohistorique interprétée comme la première clôture d'adoration dans le fonctionnement durant le premier âge du fer dans le nord-est de la péninsule Ibérique. L'excepcionalité de la structure et des matériels récupérés ils démontrent l'existence dans cette époque d'une série des nouveaux mécanismes de pouvoir et de contrôle territorial basé sur l'utilisation de l'adoration comme l'élément de cohésion politique pour une élite émergente dans un processus qui reproduit à échelle un système culturel orientalisant.

Mots clé: Turó del Calvari, protohistoire, clôture d'adoration, phoeniciens, élites, pouvoir, syncretism orientalisant.

1. Introducció

El descobriment i l'excavació del jaciment del Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs (Terra Alta) respon a aquelles casualitats que provoquen la confluència de la sort i la sensibilitat històrica. Durant una remoció de terres efectuada l'any 1999 en el punt més elevat del Turó del Calvari de Vilalba, a l'indret on s'havien de situar tres creus de ferro amb peanya de formigó, van aparèixer uns materials ceràmics d'aparència antiga, en alguns casos vasos força complets, associats a unes estructures muràries bastides amb pedra calcària realçades amb toves.

L'existència al poble d'un grup de vilalbins interessats en la recerca i preservació del patrimoni històric va permetre la recuperació d'aquests materials alhora que s'informava de la troballa al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya a Tortosa, i es va

determinar la necessitat d'efectuar una intervenció arqueològica d'urgència a l'indret per tal de definir la naturalesa de les restes aparegudes.

La primera excavació, dirigida per David Bea durant l'estiu de 1999, va permetre delimitar una estructura aparentment isolada, en molt bon estat de conservació, que, en relació amb els materials identificats, apuntava vers la possibilitat d'haver localitzat un edifici de forta singularitat.

Amb aquests indicis es va plantejar des de l'Àrea d'Història Antiga de la Universitat Rovira i Virgili la possibilitat d'incloure els treballs a l'indret dins de les prioritats en investigació de l'àrea. Se sol·licità la continuació dels treballs, ja dins del marc d'un projecte de recerca, durant els anys següents, sempre dirigits i coordinats pels qui signem aquest article. Es van fer càrrec de les despeses ocasionades per les excavacions arqueològiques la Direcció General

de Recerca (ajuts ACOM) i la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, l'Ajuntament de Vilalba dels Arcs, el Consell Comarcal de la Terra Alta i la Universitat Rovira i Virgili. Finalment, l'any 2004 s'ha finalitzat la intervenció i s'ha musealitzat el jaciment amb el patrocini de la Fundació Caixa Tarragona.

La naturalesa genuïna de l'edifici aparegut mereix un estudi complert, ja que esdevé ara per ara un *unicum* al nord-est peninsular, un jaciment que ha de resultar determinant per a l'establiment dels patrons d'assentament i dels models sociopolítics durant la Primera Edat del Ferro a la Catalunya meridional.¹

2. El centre de culte del Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs (Terra Alta)

El jaciment del Turó del Calvari està situat al capdamunt d'un turó orientat cap al nord-oest, a uns 440 metres d'altitud sobre el nivell del mar. La seva ubicació respon a la topografia clàssica de la Terra Alta: relleus ondulats, poc elevats, amb una alçària generalitzada entre els 300 i els 350 metres, que emmarquen petites valls constituïdes a partir de rierols de tipus intermitent. La tossa on s'ubica el jaciment corona la capçalera de dos barrancs, el de Voravall i el de Sant Pau, que desguassen a l'Ebre, situat a uns 20 quilòmetres en direcció nord. Aquest fet condiciona en forta mesura el camp visual del jaciment, que es desplega bàsicament vers el nord, sempre condicionat per l'alçada del relleu que l'envolta, es concentra en el curs del rierol que es forma als seus peus i sobre les valls que s'estenen a les seves vessants. Pel que respecta als accessos, també apareixen limitats pel relleu, el pas sud-est és l'únic practicable amb comoditat.

2.1. Les estructures arquitectòniques

Les estructures arquitectòniques que defineixen l'edifici del Turó del Calvari presenten una gran singularitat en l'aspecte formal i constructiu. Cal recordar que es tracta d'un edifici isolat, sense estructures externes associades, que funciona com un centre en principi únic, lligat a un territori i a un hàbitat de segur més ampli, però sense altres àmbits annexats.

L'estructura, que es construeix en un únic moment, es basteix després d'adequar l'entorn segons una activitat de difícil definició però que va comportar una cremació intencionada de l'entorn. Sota els sòcols de pedra de l'edifici han aparegut les evidències d'aquesta activitat, que pot respondre, si considerem la naturalesa del jaciment, a fets o causes de tipus ritual.

A més a més, l'entorn de l'edifici fou alterat premeditadament en construir el complex, es va retallar les lloses de roca calcària que formen el sòl geològic per tal de crear un podi circular sobre el qual es bastí l'estructura. En alguns punts aquest cadafal fou

reforçat amb murs de contenció executats mitjançant blocs de pedra sense desbastar. L'efecte és sorprenent: s'aconsegueix elevar l'edifici a una cota d'uns dos metres per sobre del terreny de freqüentació, i es crea una visual que contribueix a augmentar la singularitat. La creació d'un podi, que *a priori* impedeix l'accés directe a tocar els murs del complex, i que sembla adoptar funcions atribuïbles a *temenos* o recintes similars, no fa més que apuntar cap a una funcionalitat ritual i representativa de l'edifici.

Sobre el nivell de cremació bàsic, format per una capa de cendres d'entre 1 i 3 centímetres d'alçada, que no es retira, es construeix un potent sòcol de pedres calcàries lleugerament desbastades d'aproximadament 1'30 metres d'amplada per 0'80-0'90 metres d'alçada. Aquesta fonamentació defineix una planta quadrangular amb els seus dos costats curts absidals. A partir d'aquesta base les parets són bastides amb tovots, que en alguns casos s'han conservat *in situ*. Els paraments de tovots foren excavats caiguts dins de l'estructura, en un estat de conservació en alguns punts excepcional. Un cop finalitzada la construcció d'aquest mur perimetral es van poder identificar a l'interior de l'edifici dues habitacions, separades per un envà de tovots que s'ha conservat aixecat al punt on es va bastir. L'habitació més gran (H-1) presenta al seu centre el basament de pedra d'una columna, segurament de fusta, que suportaria un forjat interior corresponent al sòl d'un segon pis. En un dels seus angles ha aparegut una curiosa estructura formada per dos murets que dibuixen el que sembla un armariet d'ús incert. Aquest àmbit és l'únic que conserva una porta d'accés des de l'exterior, en un dels extrems, coincidint amb l'absis del nord-oest. La segona habitació (H-2), més petita, està separada d'H-1, com ja s'ha indicat, per un envà de tovots disposat sobre un sòcol de pedra sense cap mena d'obertura que insinui l'existència d'una porta a la cota del paviment de l'habitació gran. El pas entre un àmbit i l'altre se soluciona mitjançant una escala de fusta que s'alça per sobre del sòcol calcari, on s'hi conserven els forats dels encaixos de subjecció. La diferència de cota a l'interior d'H-2 es resol construint una tarima de fusta elevada, que ha aparegut carbonitzada. La funcionalitat que atribuïm a aquest petit àmbit, com es veurà, fa necessària la col·locació d'aquesta tarima elevada.

L'edifici compta amb almenys dues plantes. Durant el procés d'excavació es van poder recuperar parts del forjat de separació entre la planta baixa i el pis superior, així com del terrat de l'estructura. Aquests fragments de forjats diferencien entre un sostre de bigues executat d'una manera similar a les voltes *a la catalana* per a la planta baixa i un encanyissat per al del terrat.

L'interior d'aquestes estances estava adequat mitjançant un arrebossat de fang cobert per un enlluït de calç, del qual se n'havien aplicat diverses capes, i que recobria fins i tot alguns elements mobles de difícil definició. A les parets, aquest emblanquinat presentava en algun cas una decoració pintada policromada, en tons variables des del roig vinós fins al groc pàl·lid o el gris. En els casos en què s'ha conservat algun disseny, aquest és bàsicament lineal.

1. Aquest treball ha estat presentat dins del *workshop* "De l'Aldea a la *Civitas*: Materialitat i Ideologia", celebrat a Lleida el desembre de 2004.

Aquest fet no treu riquesa, però, al conjunt, ja que s'ha conservat fragments de fins a 2 cm quadrats amb cinc línies de colors diferents. Però l'element decoratiu més interessant conservat és una part dels marcs de la porta principal i de les possibles finestres de l'edifici. Es tracta d'un motllurat de fang assecat a l'aire lliure, mesclat amb nòduls de calç, que presenta una secció prismàtica. El fet, a part de l'interès decoratiu, és important, ja que aquests marcs prismàtics fan joc amb els vorells, també amb la secció prismàtica, d'unes tauletes-altar localitzades a H-1 (vegeu *infra*).

Ens trobaríem, doncs, davant d'un fet excepcional per a la Primera Edat del Ferro: l'edifici del Turó del Calvari ha estat bastit a partir d'un concepte decoratiu predeterminat. Una altra dada que reafirma la hipòtesi sobre una funcionalitat ritual i representativa del jaciment.

A l'interior, la funcionalitat de les dues habitacions sembla força diferenciada. Mentre que l'àmbit major, H-1, sembla respondre a paràmetres representatius, amb evidències clares de la celebració de litúrgies, l'altre, H-2, ha estat interpretat com un espai tancat, amb un únic accés des d'H-1. Aquest recinte presentaria un sòl elevat, una tarima, que serviria per a preservar béns de diversos tipus, entre els quals cal destacar els cereals, que han estat documentats en les anàlisis pal·linològiques efectuades. En conjunt, la dicotomia habitació de representació/habitació d'emmagatzematge, ens orienta a creure que l'edifici comptaria amb una evident funció de tipus cultural, encara que podria combinar amb altres expressions de poder diferents de les litúrgiques.

L'edifici fou destruït unes dècades després de la seva construcció per un violent incendi, que va enrunar les parets de tovots, les va coure i es va crear un conjunt tancat que es preservà pràcticament intacte fins a l'inici de les remocions de terra i la intervenció arqueològica de 1999. De fet, l'única afectació important fou l'excavació d'una trinxera republicana l'agost de 1938, que afectà una part del complex. Tot això ha contribuït a preservar d'una manera excepcional el jaciment, encara que el potent incendi de la destrucció també féu desaparèixer evidències, sobretot carpològiques. Cal assenyalar que el foc fou tan fort que algunes de les pedres del sòcol esclataren i fins i tot es convertiren en calç, fet que ha dificultat en certa mesura la consolidació i la restauració de l'edifici.

2.2. Els materials

El conjunt de materials apareguts durant les intervencions, tant els estructurals com els no estructurals, esdevé un element bàsic a l'hora de delimitar la funcionalitat de l'edifici del Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs.

L'incendi que va patir l'edificació ha contribuït a fer-nos arribar objectes o estructures, com ara els elaborats amb fang assecat al sol, que haurien desaparegut en altres circumstàncies. Però també ha deformat vasos i n'ha dificultat en gran manera l'atribució i la restitució.

Ja s'ha indicat en parlar de l'estructura constructiva de l'edifici que existien elements de fang, com ara motlures de portes i finestres, que, amb la seva

secció prismàtica, feien joc amb unes tauletes-altars aparegudes a H-1. Aquest és un dels elements més significatius a l'hora d'atribuir una possible funció del jaciment. S'han localitzat, en un estat de fragmentació molt elevat, almenys tres tauletes. Són rectangulars, compten amb quatre potes trapezoïdals que imiten les dels trípodos fenicis i la seva cara superior apareix delimitada per una revora o vorell de secció prismàtica. És possible que incorporin alhora unes petites cassoles o *kotiliskoi*, a l'estil de la que s'ha trobat al Tossal Redó de Calaceit (LUCAS 1989) i tenen una evident funció ritual. Les anàlítiques efectuades a aquests petits recipients (vegeu *infra*) aporten evidències de cremació de cereals mesclats amb oli d'oliva, un fet que únicament pot estar relacionat amb una litúrgia. Acompanyant aquestes tauletes van aparèixer palets de riu polits, en alguns casos pintats amb traces d'ocre. Tot aquest conjunt es va localitzar en un dels racons de l'habitació, curiosament desat (les tauletes semblen estar una damunt de l'altra). La desgràcia va fer, però, que aquesta zona es veiés afectada per la trinxera de la guerra de 1936-1939, fet que provocà l'elevada fragmentació d'aquests interessants elements, que actualment es troben en procés de restauració.

Pel que respecta als contenidors ceràmics, cal destacar que una majoria d'aquests són fets a mà, encara que l'ús de torn lent en alguns casos no pot ser descartat. El torn clarament identificable és importat, i cal circumscriure'l dins del grup de les manufactures fenícies o de tipus fenici. S'han localitzat recipients amfòrics corresponents a la forma T-10.1.2.1. de Ramon (RAMON 1995), conegudes també com a Vuillemot R-1.

La classificació d'aquestes peces s'ha hagut de revisar diverses vegades a causa de la seva difícil identificació tecnològica i adscripció geogràfica. Com a novetat, podem avançar que hi ha una sorprenent absència de fragments amb les característiques específiques de les produccions del grup Màlaga.² La resta de peces poden dividir-se en tres tipus de pastes: el grup B, que podria identificar-se com una producció del "Cercle de l'Estret", relacionable amb altres troballes efectuades a l'àrea del tram final de l'Ebre (MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991; GARCÍA i GRÀCIA 2002), i que podria situar-se a la badia de Cadis, malgrat que aquesta dada encara no està confirmada; el grup A, a l'igual de l'anterior amb una tipologia fenícia, però sense una provenença geogràfica clara, i el grup C, que insinua els caràcters propis de la ceràmica ibèrica més antiga i que podria tractar-se d'una producció protoibèrica, d'origen local o importada.

La presència d'aquestes produccions amfòriques tipològicament fenícies és un problema reiterat a l'àrea de l'Ebre des que l'any 1993 es van identificar individualitzades com a tals al jaciment de Gafols (Ginestar, Ribera d'Ebre) (SANMARTÍ *et al.* 2000), de

2. La informació sobre aquestes produccions a torn ha estat extreta del treball d'investigació "Els materials ceràmics a torn del jaciment protohistòric del Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta). Contactes i relacions d'intercanvi a l'entorn del curs inferior de l'Ebre durant la Primera Edat del Ferro", presentat per S. Sardà l'any 2004, dins del programa de doctorat impartit a la Universitat Rovira i Virgili *Espiritualitat i religiositat des de l'antiguitat fins l'Edat Mitjana*.

manera que actualment s'estan duent a terme treballs d'anàlisi coordinats per diversos equips de recerca, i s'espera que aviat es pugui resoldre la incògnita de tot aquest tipus de produccions, no únicament amfòriques, que hem batejat genèricament com *de tipus fenici* en contraposició als productes "Màlaga". Ara per ara solament es pot afirmar que han de ser productes provinents d'àrees de l'*hinterland* fenici i que no es tracta d'una manufactura única, sinó diversa i molt diferent entre si. Cronològicament hom considera que són lleugerament més modernes que les provinents de l'àrea malaguenya, a partir de la darrera del segle VII a.n.e.

D'altra banda, en el conjunt de ceràmiques a torn de Vilalba apareixen també plats que poden considerar-se d'origen fenici, amb decoració monocroma a l'interior i exterior. Es tracta de peces d'ala evolucionada ja clarament tendents cap a models de trànsit entre els segles VII i VI a.n.e. La presència de ceràmiques d'engalba roja fenícia tampoc pot ser descartada: almenys una nansa tubular d'un petit vaset pot ser atribuïda a aquesta producció. Estan també representats en el registre a torn els *pithoi*, almenys un exemplar, que pot ser classificat a partir de la seva pasta dins del grup B, es tracta del tipus E-13 de González Prats (GONZÁLEZ PRATS 1986).

Però les ceràmiques més interessants cal cercar-les en el grup de les fetes a mà i en el possible torn lent, molt difícil d'identificar. A part dels vasos de perfil en "S" amb decoració en cordons (incisos, digitats, etc.) de clara tradició indígena, s'han localitzat un bon nombre de peces amb acabat polit que representen un conjunt d'atuals ceràmics de petites i mitjanes dimensions, sense ús domèstic clar, que semblen posseir únicament funcions de tipus ritual. Algunes d'elles són reinterpretacions clares de l'utillatge litúrgic fenici o si més no mediterrani. Són peces, com els *oinochoai*, que imiten perfectament originals fenicis però incorporen peus elevats de clara tradició indígena. Vasos únics i singulars associats a ritus de representació. En alguns casos el polit imita fins i tot les engalbes roges fenícies.

Un recipient que mereix una menció a part és un vas elaborat a mà, lleugerament globular, amb una ansa de secció quadrangular que li arrenca des del punt de màxima amplada del cos, que recorda per les seves característiques formals els gerros *a gobelet* o piriformes d'engalba roja de boca trilobulada, presents al sud peninsular durant els segles VIII-VI a.n.e., que tenen en el seu origen una ascendència oriental i es fabrica a partir de prototipus metàl·lics.

Dins d'aquest món també hi cal incloure uns vasos de tipus votiu, amb perfil en "S" i peus acampanats, una tapadora que incorpora decoració acanalada i incisa, d'una gran riquesa iconogràfica, o un vas de peu reixat de clara tradició mediterrània. Aquest element, un vertader calze de peu elevat, presenta una decoració calada en triangles que recorda els *holmoi* itàlics, derivats de peces com els suports geomètrics i els *calefatori* etruscs o els fruiters rodís (RAFEL 1998). Un vas de peu reixat, clarament fenici, fou localitzat a la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta) (RAFEL 1998) i d'altres, indígenes, aparegueren a Sant Jaume-Mas d'en Serra (Alcanar, Montsià)

(GARCÍA i GRÀCIA 2002). Un altre ítem que cal tenir en consideració és un possible vas teromorf, a l'estil del Tossal Redó de Calaceit, però amb decoració pintada en lloc d'incisa. Els fragments conservats, que apunten la possibilitat que es tracti d'aquest tipus de vas ritual, presenten sobre un acabat polit de color roig una decoració zoomorfa en pintura blanca, concretament una sanefa de caps d'ocell de tipus lineal. La raresa d'aquest tipus decoratiu en el context del nord-est peninsular és evident. Són decoracions que recorden a les ceràmiques del bronze final i la Primera Edat del Ferro de la vall del Guadalquivir, en l'àmbit conegut com a "Carambolo", gens relacionat amb les tradicions indígenes de la vall de l'Ebre. No es tracta d'una peça d'aquest cercle andalús; ens trobem de nou davant de reinterpretacions. Pel que respecta als motius decoratius, les fileres de caps d'ocell o d'ànecs, se'n troben en abundància en l'iconografia tartèssica.

Menció a part mereixen els plats o bols, localitzats majoritàriament dins de l'àmbit d'H-2. Es tracta en molts casos de vasos de perfil carenat, sovint amb peu acampanat i a voltes també amb nanses tubulars. Presenten diàmetres que en casos poden superar els 20 cm. Es tracta de reinterpretacions de plats fenicis de llavi exvasat, que en origen són acabats en engalba roja i que tenen una forta presència en contextos sud-peninsulars o d'Eivissa, classificats com a "bols oberts amb la vora obliqua-exvasada", relacionats amb el tipus VI 4b de Toscanos (RAMON 1997). Tots ells han estat polits i tenen acabats amb coloracions que varien entre el roig i el beix. Les nanses tubulars, de clara funció suspensòria, però, no tenen relació amb el món orientaltzant, sinó que cal cercar-ne semblances en els contextos —i en el substrat— indígenes. Si bé el perfil d'aquests plats amb peu compta amb paral·lels a la zona, com al registre del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre) (SANMARTÍ *et al.* 2000), altres són completament desconeguts en aquest territori. Concretament es tracta d'uns recipients profunds, similars a plats, però amb la paret carenada amb dues o tres escales, que troben els paral·lels més propers en un braser de bronze recuperat a la tomba número 14 de la necròpolis de La Joya (Huelva) (GARRIDO i ORTA 1978).

L'element ceràmic més modern localitzat a l'interior de l'edifici, i que sembla marcar el final de l'activitat al mateix, és una urna de tancament hermètic, de les anomenades d'orelletes. Aquest vas combina dos apèndixs "orelletes" perforats, enfrontats a dues nanses geminades d'implantació vertical. Presenta una decoració de tipus monocrom a base de bandes concèntriques de color roig combinades amb uns regalims verticals del mateix color que es disposen a la part superior del vas. Es tracta d'una forma que es pot rastrejar en la fase final del període orientaltzant del jaciment de la Penya Negra (Crevillent, Alacant) durant un espectre cronològic comprès entre el 600-550 a.n.e. En el cas de la Penya Negra es correspon amb la forma que González Prats classifica com a E15 i es tracta d'un tipus que se'l defineix com un recipient fabricat pels artesans locals que prenen com a model les *pyxides* gregues amb tancament hermètic, però amb aportacions morfològicament semites

com les nanses geminades o el costum de marcar la carena que ens informen de l'aparició d'un producte híbrid que combina conceptes de diferents tradicions (GONZÁLEZ PRATS 1982). A més, González Prats defineix el tipus E15 com un vas al marge de les urnes d'orelletes característiques que apareixen en àrees funeràries ibèriques a mitjan segle VI a.n.e. ja que es diferencia d'aquestes tant en l'aspecte morfològic com en la mida (GONZÁLEZ PRATS 1982). El que queda clar és que l'exemplar del Turó del Calvari, vas en forma d'urna que combina dues orelletes perforades enfrontades a dues nanses geminades d'implantació vertical, no s'assimila amb la forma de cap urna de les necròpolis ibèriques de l'àrea del tram final de l'Ebre, Mas de Mussols, Mianes o l'Oriola, ni en la forma ni en l'estructura física de la seva pasta. En el cas concret de l'exemplar del Turó del Calvari, la seva absència total en altres jaciments de la Catalunya meridional, contrastada amb la seva presència documentada al poblat de la Penya Negra (Crevillent, Alacant), sembla indicar-nos que es tracta d'un tipus importat possiblement procedent d'àmbits peninsulars com Andalusia o el sud-est, on es detecta durant la primera meitat del segle VI a.n.e. en una etapa orientalitzant caracteritzada pel mestissatge i la interacció cultural. Del que no hi ha dubte, és que el vas en qüestió representa l'aparició al recinte del Turó del Calvari d'un recipient a torn que ja no correspon als tipus formals del repertori fenici però que ens situa encara en un moment anterior a l'aparició de formes característiques de la ceràmica ibèrica, com les urnes d'orelletes representades a les necròpolis de Mas de Mussols (Tortosa, Baix Ebre), Mianes (Santa Bàrbara, Montsià) o l'Oriola (Amposta, Montsià). Fora de l'edifici es van recuperar alguns fragments d'àmfora entre els que destacaven dues vores, que per les seves característiques tipològiques i d'acabat s'aproximaven a les produccions més antigues del tipus ibèric.

Altres elements que cal destacar entre el context material, però fora dels ítems ceràmics, són dues puntes de fletxa de bronze, alguns fragments d'un braçalet obert de secció plana i una arracada.

Finalment, cal recordar la localització d'un altre element genuí o, si més no, curiosos. Es tracta d'un punxó de coure amb un mànec de banya treballada, fragmentat, d'uns tres centímetres de llargària. D'aquest tipus d'element se'n troba a la Mediterrània central i oriental. Concretament s'exposen punxons similars al Museu de Metaponto (Scanzano, loc. Termito, Itàlia), amb una cronologia molt més antiga, entre els segles XIII i XI a.n.e., al Museu d'Atenes (Grècia) i al de les Civilitzacions Anatòlies d'Ankara (Turquia), també amb cronologies similars. Però a diferència dels localitzats en aquestes àrees, el del Turó del Calvari presenta una factura més delicada, ja que és de secció hexagonal, i amb un punxó molt més curt i fràgil, que no sembla dotar-lo de les funcions que s'han plantejat per als paral·lels —o prototipus— orientals, és a dir, crear decoracions incises a les ceràmiques. Ara per ara en desconeixem la utilitat certa, però en un conjunt d'ús ritual tan evident no deixa de ser suggerent incloure aquest punxó com un altre element d'ús litúrgic o cultural.

2.3. Qüestions de cronologia

L'àmbit cronològic en què es mou el recinte del Calvari de Vilalba ha d'emmarcar-se en termes absoluts dins de la Primera Edat del Ferro. De totes maneres cal efectuar algunes matisacions que permetran afinar el funcionament de l'edifici:

- L'inici de l'activitat no sembla poder situar-se més enllà del 615 a.n.e. o, com a molt, del darrer quart de segle VII a.n.e. en cronologies tradicionals. La baixa presència de materials fenicis del cercle de Màlaga no permet aportar cronologies de 650 a.n.e. si considerem com a bona la datació d'Aldovesta (MASCORT *et al.* 1991), on la pràctica totalitat de les àmfores provenen de l'àrea malaguenya, o, si més no, si la cronologia que Ramon atorga a la presència de materials amfòrics del Cercle de l'Estret al nord-est és considerada com a correcta (RAMON 1995).
- La data ve donada, com ja s'ha indicat, per la presència majoritària de productes *de tipus fenici*. En principi es manté de manera consensuada com a viable una cronologia més moderna per a l'arribada o eclosió d'aquests productes. Seria aquesta línia de darrer quart de segle VII i trànsit envers el VI a.n.e., que marcaria l'inici del funcionament de l'edifici del Turó del Calvari de Vilalba. De totes maneres s'està treballant en el tema, i caldrà revisar la cronologia d'inici del Calvari un cop es tingui clara la datació presencial del material de tipus fenici.
- S'han efectuat dues datacions radiocarbòniques. Totes dues s'han fet a partir de mostres provinents de la mateixa UE, la 2007, la tarima de fusta carbonitzada d'H-2. La primera fou finançada pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i duta a terme pel Laboratori de Datació per Radiocarboni de la Universitat de Barcelona.³ La mostra (UBAR-750) va aportar una cronologia convencional de 2560 +/- 50 BP i un resultat calibrat a dues sigmes de 823 a 537 a.n.e. La segona datació es va efectuar en el marc del projecte "De l'Aldea a la *Ciuitas*: Materialitat i Ideologia" (Pro. DGCT: BS02001-0523), impulsat des de l'Àrea de Prehistòria de la Universitat de Lleida. La mostra fou analitzada per l'empresa Beta Analytic Inc de Miami (Estats Units) i aportà una cronologia convencional de 2450 +/-70 BP i calibrada a dues sigmes de 790 a 390 a.n.e. Malgrat que ambdues cronologies centren l'activitat del jaciment dins del marc cronològic que proposem, la forquilla és massa ampla. La *crisi cronològica radiocarbònica de la Primera Edat del Ferro* impedeix valorar positivament les datacions.
- El final del jaciment ha de ser situat dins del segon quart del segle VI a.n.e., justificat per la total absència de ceràmiques ibèriques al recinte. Únicament s'han documentat fragments amfòrics ibèrics antics a l'entorn del jaciment, fora de l'edifici, en el que podríem definir com una possible ocupació posterior, sense estructures associades.

3. Voldríem agrair al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya l'assumpció de les despeses derivades d'aquesta anàlisi radiocarbònica.

L'element ceràmic més modern associat a l'edifici seria l'urna de tancament hermètic ja esmentada (vegeu *supra*) que aportaria cronologies de final d'activitat del mateix entorn aquest segon quart de segle VI a.n.e. En resum, el funcionament del recinte del Turó del Calvari s'ha de situar entre un marc cronològic que no es pot iniciar amb anterioritat al 625 a.n.e., i perdura fins al 575/560 a.n.e.

3. Mecanismes de poder durant la Primera Edat del Ferro al Baix Aragó i la Terra Alta. Centres de culte, cases fortificades i assentaments protourbans

Cal interpretar l'edifici de Vilalba dels Arcs com un element inseparable d'un sistema de relacions sociopolítiques àmplies que inclouran tot un patró d'ocupació territorial i més concretament d'un tipus d'assentaments. El Turó del Calvari, en tot cas, representa la gènesi d'un model sociopolític que sembla que es consolidarà amb l'establiment de les cases fortificades (MORET 2002), datables entre el 550 i el 500 a.n.e., encara que la seva funcionalitat no sembla la mateixa.

3.1. El model del Turó del Calvari Origen i desenvolupament

Les relacions d'origen de l'edifici del Turó del Calvari són complexes. Arquitectònicament ens trobem davant d'un recinte de planta biabsidial, construït amb sòcols de pedra i alçats de tovo que clarament el relacionen amb els sistemes constructius establerts a la vall de l'Ebre des d'almenys la Primera Edat del Ferro. És evident que el recinte és de construcció indígena. De totes maneres cal efectuar una sèrie de puntualitzacions:

— És evident que al Turó del Calvari hi ha un factor mediterrani. La influència en el material moble recuperat indica aquestes interaccions, en alguns casos singulars i genuïnes del jaciment. Peces com els *oinochoai* de peu elevat, l'*oinochoe* globular, el vas decorat amb caps d'ocells estilitzats o les mateixes tauletes-altars en són exemples. Al mateix temps, dins del camp directe de la ritualitat resulta interessant referenciar els diversos bètils localitzats. Es tracta de "pedres alienes", les "*pedras raras*" referides per Belén i Escacena al seu interessant article "Testimonios religiosos de la presencia fenicia en Andalucía Occidental" (BELÉN i ESCACENA 1997), en alguns casos retocades, polides i decorades amb òxids de ferro, que aparegueren associades a les tauletes. Els bètils compten amb una profusa difusió en els ambients religiosos de tipus semita, i es troben documentats en jaciments sud-peninsulars, bé com a bètils propis o com a *massebot*.

Altres evidències de culte d'influència també possiblement mediterrània ens les aporten les restes de combustió d'olis d'oliva barrejats amb grans de cereals documentades als cremadors les taules-

altar. L'anàlisi efectuada pel doctor Jordi Juan Tresserras dins del Programa d'Arqueologia dels Aliments de la Universitat de Barcelona sobre el contingut de tres *kotiliskoi* que formaven part de les tauletes d'ofrenes, a l'estil de les restes del Tossal Redó de Calaceit (Matarranya), aportaren com a resultat la presència de fitòlits característics de les inflorescències de *Cerealialia* i esquelets silícis de *Triticum sp* i *Triticum dicoccum* (espelta bessona), així com d'*Hordeum vulgare* (ordi), mesclats amb àcids grassos corresponents a un oli vegetal, possiblement d'oliva. L'evidència d'oli d'oliva en cremació barrejat amb els grans de cereal s'observa també en la localització de pèls peltats d'*Olea europaea* (ullastre/olivera), encara que no es pot diferenciar quin dels tipus és, si salvatge o conreada. La presència de microcarbons i els tipus de residus conservats (fitòlits i esquelets silícis) i l'absència de midons indiquen, doncs, l'ús d'espiguetes de cereals juntament amb oli vegetal, en el que sembla una cerimònia ritual. Costa interpretar-la, però no podem deixar de suggerir el caràcter mediterrani de les ofrenes de cereals en centres de culte, possiblement associades a primeres collites. Cal recordar que l'anàlisi palinològica efectuada al jaciment mostra l'acumulació de productes cerealístics a l'H-2, una habitació amb indicis funcionals d'emmagatzematge.

— La mateixa *arquitectura funcional* de l'edifici pot relacionar-se amb prototipus existents al Mediterrani oriental. Recintes afins al de Vilalba dels Arcs els trobem en contextos culturals de l'illa de Xipre, com pot ser el cas dels santuaris 2 i 3 de Kition en funcionament durant el període tardà xipriota, ambdós de tipus oriental, amb un pati amb sostre sostingut per columnes de fusta amb base de pedra i una *cella* estreta, separats per una paret (KARAGEORGHIS 2004). Un altre santuari xipriota, situat a Agia Irini, amb una cronologia més moderna, presenta una arquitectura similar a la del Turó del Calvari: sòcol de pedra, alçat de tovots, pis elevat a partir de la mateixa roca natural replanada i dues habitacions, en una de les quals es va recuperar una taula de pedra amb la superfície enfosquida i uns altars revestits amb arrebossats de fang, molt similars als del recinte de Vilalba dels Arcs (BLÁZQUEZ, VALIENTE 1981). En la seva fase geomètrica el santuari comptava amb una taula-altar amb cassoles excavades a la superfície, *kotiliskoi* similars als del Calvari, almenys funcionalment. A Creta apareixen també estructures properes, com és el cas del santuari de Dreros, on es van localitzar unes taules d'ofrenes anàlogues a les del Calvari. Tant Agia Irini com Dreros tenen el mateix caràcter de santuari rural que presenta el Turó del Calvari, amb conceptes similars. De fet, a la Grècia continental també hi trobem recintes del mateix estil constructiu, com pot ser el cas de la primera època del santuari de Thermos, dedicat a Apolo.

El tipus de planta del Turó del Calvari té certa similitud, salvant les distàncies, al que C. Perra anomena temples monumentals "ad ante", que tenen com a característiques destacades l'ailla-

ment, la simetria i la partició interna en dos o tres estances, prototip de l'àrea sírio-palestina, i que podria tenir l'exponent màxim al temple de Salomó a Jerusalem (PERRA 1999). Altres trets destacats dels temples semites de Sardenya són l'existència d'una àrea sagrada —*temenos*—, bé mitjançant una plataforma construïda o amb una delimitació de l'espai sagrat retallant el terreny. La fabricació amb sòcols de pedra elevats amb obra de fang, recoberta per arrebossats i estucs, està també present en aquesta illa mediterrània, en ambients semites (PERRA 1999).

Tanmateix, els trets arquitectònics de l'edifici de Vilalba també troben, com hem vist, paral·lels entre tipus d'origen grec, i no hem d'oblidar que l'obra de la planta, així com el seu acabament formal, té certa tradició indígena, fet que si bé el relaciona amb el Mediterrani oriental, no ens permet adscriure'l a un entorn cultural del tot concret.

Al sud peninsular trobem santuaris que presenten estructures i elements litúrgics similars als del jaciment català. A Càstulo s'exhumà un *kernos* descrit com un "revestimiento que llevaba al menos dos cazoletas muy finamente moldeadas" (BLÁZQUEZ i VALIENTE 1981, 232). A Montemolín i sobretot a Coria del Río (Sevilla) es localitzen tauletes similars. La planta estructural de Coria del Río és molt pròxima a la de Vilalba, i esdevé una clara connexió amb el món orientalitzant.

- D'altra banda, al Midi francès hi ha una sèrie d'estructures, algunes de les quals cronològicament similars a la del Turó del Calvari, que en origen foren interpretades per investigadors com Nickels com a edificis de patró grec (NICKELS 1976). Les més conegudes són l'estructura de La Monédière, la de Saint-Blaise i la de Gailhan. Se n'han documentat altres a Mailhac o fins i tot a la Palaiàpolis d'Empúries. Bernard Dedet, en el seu article referit a l'edifici de Gailhan publicat a *Gallia*, 47, l'any 1990 descriu aquests exemples i n'incorpora altres. La Casa A de la Monédière (Bessan, Hérault) aporta cronologies situables entre el 550 i el 530 a.n.e. (DEDET 1990), per tant parelles a exemples molt propers al Turó del Calvari, localitzats al Baix Aragó, com ara el Tossal Montanyès de Valdeltormo (MORET 2002), amb plantes certament similars a la de Vilalba, que incorporen fins i tot, un "*cellier*" o magatzem. Però l'exemple més interessant és el de Saint-Blaise (Saint-Mitre-Les-Remparts, Bouches-du-Rhône), la fase més antiga del qual sembla remuntar-se fins a inicis del segle VI o fins i tot a finals del VII a.n.e. (ARCELIN *et al.* 1983). Inicialment, tant Nickels com Arcelin aporten un origen grec per a aquestes cases, com a mostra de les interaccions del món colonial en aquesta àrea del sud-est francès. En paraules d'Arcelin, per exemple, l'edifici de Saint-Blaise representa "una traça concreta de colons grecs al delta del Roina" (ARCELIN *et al.* 1983, 141-142). Però la revisió efectuada per Dedet contradiu aquestes tesis amb l'aportació de filiacions indigenistes a aquest seguit d'edificis. L'aparició de cases similars al rerepaís, sense relació directa amb centres colonials, confirma aquestes tesis. Un exemple clar, que a més reprodu-

eix fidelment la planta de l'edifici de Vilalba, és el de Barbe (Palaminy, Llenguadoc). Es tracta d'una estructura de dos absis oposats, datable durant la Primera Edat del Ferro (CLAUSTRE i VAQUER 1985). Dedet defensa la seva hipòtesi relacionant aquests edificis amb tradicions constructives llenguadocianes observables ja en el Bronze Final III, com ara a l'estructura de Laouret (Floure, Aude) (GASCO 1989) que poden fins i tot arrencar d'antecedents com l'arquitectura domèstica calcolítica del grup Fontbouisse, amb les seves cases de planta absidal i biabsidial (DEDET 1990). Moret, tot i defensar plantejaments similars, deixa en l'aire la presència en una zona tan apartada del Llenguadoc d'una estructura tan similar a, per exemple, la casa A de la Monédière o l'edifici de Barbe, com és el recinte del Turó del Calvari de Vilalba (MORET 2002). L'absència d'enclavaments similars entre l'àrea del Midi francès i les comarques del tram final de l'Ebre descartaria en principi relacions de parentesc entre les estructures, encara que poden plantejar-se interaccions de contacte o d'intercanvi d'idees a través del Pirineu durant els darrers estadis de l'Edat del Bronze. De totes maneres es tracta del paral·lel més similar localitzat fins ara per a l'edifici de Vilalba, i hauríem de plantejar-nos si a part de tractar-se d'un fruit de l'enorme vitalitat de l'arquitectura protourbana de la vall de l'Ebre hi ha quelcom més, com poden ser relacions i intercanvis culturals que arrenquin al final del bronze i que establirien la possibilitat de crear patrons d'arquitectura *ideològicament* similars en àrees tan allunyades. És una via de recerca que possiblement hauria d'incloure les zones de transferència de les valls del Segre i el Cinca.

- En cronologies que arrencarien a partir del 550 a.n.e. s'estan documentant en la zona del Baix Aragó, com a mínim, diverses estructures de murs circulars interpretades per investigadors com Pierre Moret com a cases fortificades. La més coneguda, intervinguda recentment, és el Tossal Montanyès de Valdeltormo (Matarranya, Terol) (MORET 2002), però n'existeixen d'altres, com ara la fase més antiga de la Gessera (Casseres, Terra Alta) o la Miraveta (Cretes, Matarranya), que pot presentar fins i tot en origen cronologies similars a les de l'edifici de Vilalba. Si descartem l'exemple de la Miraveta, on no s'hi han efectuat treballs arqueològics, el fenomen de les cases fortificades es produeix en un moment lleugerament més modern que el funcionament de l'edifici de Vilalba dels Arcs. El Turó del Calvari esdevindria, per tant, un antecedent arquitectònic d'aquest tipus d'assentament. Però la diferència sembla ser en la funcionalitat. Mentre que els edificis baixaragonesos presenten, almenys pel que respecta al Tossal Montanyès, evidències d'hàbitat, el Calvari sembla respondre a patrons de tipus *public*, sense que s'hi hagin localitzat traces d'haver estat ocupat com un espai domèstic. El total de ceràmica recuperada no respon a elements de cuina o d'ús privat, sinó a tipus sumptuaris o de representació.

Per tant, la nostra proposta és que l'estructura del Turó del Calvari no pot ser considerada directa-

ment com un antecedent del model de les cases fortificades del Baix Aragó, que es basteixen en aquesta regió a partir del 550 a.n.e., responen a esquemes de poder i control del territori basats en una simbologia de tipus militar, de manera que el recinte de Vilalba, amb el seu ús cultual, s'ha d'emmarcar dins de processos diferents, de difícil precisió. Vilalba pot interpretar-se com la gènesi dels canvis observables a partir del 550 a.n.e., però no creiem que s'hagi d'incloure dins del mateix patró de les cases fortificades. No ens trobem davant d'una casa forta, sinó davant d'un recinte cultual isolat, sobre un turó retallat, sense paral·lels fins al moment i, sobretot, no domèstic.

3.2. Mecanismes de poder. Religió i elit

Tal com hem vist, el recinte de Vilalba dels Arcs presenta tota una sèrie d'evidències que plantegen la seva possible funció com a recinte de culte. Cal, per tant, considerar-lo com un nucli de concentració o centralització d'un poder incipient que basa la seva afirmació en conceptes de tipus religiós o litúrgic. Evidentment, no creiem que es pugui parlar d'elits sacerdotals per al cas del Calvari, però sí que resulta lògic determinar que el mecanisme de poder triat pel grup emergent és en aquest cas la religió, de manera coercitiva o no. Desconeixem, ara per ara, quins són els ressorts de la religiositat indígena durant la Primera Edat del Ferro en aquesta zona, però el vernís orientaltzant que presenta el jaciment del Turó del Calvari apunta vers cultes de tipus híbrid, observats fins ara de manera puntual en altres jaciments, com per exemple la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta) (RAFEL 1991), que són usats per les elits incipients com a elements de justificació del seu poder. Referint-se a la religió dels etruscs, el professor Pallotino escriu una reflexió que esdevé interessant reproduir: *"Ma non vi è dubbio che nelle forme piú genuine della religione etrusca —autentiche perché rilevate dagli antichi e persiste nonostante il loro contrasto con le forme religiose piú diffuse e familiari al mondo classico— la concezione degli esseri soprannaturali è dominata da una certa imprecisione nel numero, nelle qualità, nel sesso, nelle apparenze: imprecisione che fa sospettare la credenza originaria di forze divine dominanti nel mondo attraverso manifestazioni occasionali e molteplici che si concentrano in divinità, gruppi di divinità e spiriti"* (PALLOTINO 1980, 327-329). Es tracta d'una religió antiga que possiblement és vertadera perquè ha estat revelada des del temps dels avantpassats. És possible que la religió circumscrita a la comunitat associada a l'edifici del Turó del Calvari respongui a paràmetres similars, basats en forces divines revelades d'antic, esperits i grups de divinitats, de forces de la natura, heretats. Però evidentment aquest esquema es reforma, tal i com demostra el registre, a partir dels contactes amb el món mediterrani, i es crea un model sincrètic que esdevindria possiblement la base del control dels mecanismes de poder.

En cap moment volem insinuar que existeixi una adopció *al peu de la lletra* d'una litúrgia exògena al

recinte del Turó del Calvari i, per tant, al conjunt de la comunitat associada a aquest. Però sí que existeix una adaptació d'instrumental forani al propi culte, de la mateixa manera que s'acceptarien nous productes com l'oli i el vi, aportats pels comerciants fenicis i evidentment considerats com a "béns de prestigi". És molt important recordar que el jaciment no existia durant el Bronze Final, ja que és construït i utilitzat mentre perdura el contacte, directe o indirecte, amb els comerciants que representen les colònies fenícies sud-peninsulars. No és, doncs, un establiment habitual per a la Primera Edat del Ferro al nord-est peninsular. Materialment no es pot deixar de pensar que l'utilatge ceràmic del Calvari, indígena en la seva gran majoria, deixa entreveure un cert aire *orientaltzant* que, a poc a poc, va escampant-se entre un bon nombre de jaciments del Ferro I tant de la Terra Alta i el Baix Aragó com del tram final de l'Ebre, com hem pogut comprovar (BEA, DILOLI en premsa).

La mateixa existència, la naturalesa de ser del recinte del Calvari, implica la necessitat d'establir una xarxa de relacions de poder i de defensa entre els membres de la comunitat. L'edifici de Vilalba, com hem vist, no està habitat constantment però sí protegit. L'existència, com han demostrat les columnes polícniques efectuades, d'emmagatzematge de productes cerealístics i d'àmfores de tipus fenici, suposadament de vi o d'oli, implica que el recinte del Calvari ha de comptar amb protecció davant possibles actes de pillatge. La preservació pot entrar, en part, i per a la comunitat en la qual s'inscriu l'edifici de Vilalba, dins del camp de la religiositat o el simbolisme. No s'ataca perquè el recinte és sagrat, però en el cas que això funcionés, solament es garantiria la protecció dins del col·lectiu associat al Calvari. Per tant, el preservament del centre de culte hauria d'anar lligat a l'existència d'un patró o d'una xarxa de relacions socials mínimament complexes per a garantir-ne la sostenibilitat.

No és l'únic element que fa pensar en la seva existència. La mateixa construcció de l'edifici, que compta amb esquemes decoratius predeterminats, implicà l'ús d'una mà d'obra que fou apartada dels processos productius, sigui mitjançant sistemes de treball comunitari o no. Això suposa el funcionament d'una xarxa de poder que assegurí la supervivència de la comunitat, i que consolida el seu domini en la construcció de centres com el del Calvari. Altres exemples al tram final de l'Ebre per a la Primera Edat del Ferro, fins i tot lleugerament anteriors a Vilalba, poden confirmar aquesta hipòtesi, com pot ser el cas d'Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre). La inexistència de defenses en un centre on s'emmagatzema un producte comercial de primera categoria ha de suposar l'establiment d'un sistema de protecció dins del grup, que eviti saquejos i conflictes per part d'efectius de la mateixa comunitat o externs.

L'atresorament o l'emmagatzematge de béns i de possibles *diplomatic gifts* o elements de prestigi per part de les elits queda expressat tant en enterraments (Coll del Moro de Gandesa, la Clota o les Ferreres) com en assentaments (Tossal Redó, Turó del Calvari). De totes maneres és interessant distingir els matisos entre un tipus de jaciments o els altres. Aquest debat,

plantejat per investigadors com Arturo Ruiz, Manuel Molinos, Núria Rafel o Pierre Moret incideix en el perquè de la presència de béns de prestigi antics en jaciments o enterraments que poden datar-se al segle VI a.n.e. Tant el famós suport de les Ferreres, exemple d'*offering stand* de tipus mediterrani, antic però dipositat en un enterrament excepcional del segle VI a.n.e., com el fragment de tríode de varilles de tipus xipriota de la Clota, estudiat per la doctora Núria Rafel, són peces de datació anterior als enterraments en els que es localitzen. Tal com va exposar aquesta investigadora a la III Reunió Internacional d'Arqueo-logia de Calafell,⁴ el tríode de la Clota no pot datar-se amb posterioritat al segle X o com a molt al IX a.n.e., i podria ser de factura occidental. Per què s'atresora i finalment s'amortitza al segle VI? Podria ser la mostra que el model d'evolució social cap a la complexitat, el model de l'establiment d'elits que s'ha consolidat en la segona meitat del segle VI a.n.e., camí de l'estatalització ibèrica, és a dir, del veritable canvi sociopolític, aquests "vells tresors" deixarien de tenir el sentit de representació simbòlica i anirien a parar a les tombes sumptuàries de l'elit? Els nous models d'expressió de poder podrien quedar marcats entre 550 i 500 per a aquest territori en el patró de cases fortificades, habitades per una aristocràcia militar? Són preguntes que queden en l'aire, però que semblen apuntar que el canvi vertader es produeix no a finals del Ferro I sinó en el trànsit cap al segle V a.n.e., quan s'enfonsa el model aristocràtic de cases fortificades. L'emmagatzematge de riqueses o de productes excedentaris en centres de culte com el de Vilalba (cereals, productes d'importació, vaixelles de representació, etc.) és la plasmació del poder que s'està consolidant durant els darrers estadis de la Primera Edat del Ferro, embolcallats per conceptes ideològics que adapten patrons mediterranis i que, malgrat les reaccions sovint violentes que impliquen

la destrucció de jaciments com el Turó del Calvari entre altres, portaran a la plasmació del model aristocràtic de les cases fortificades per a posteriorment, a inicis del segle V a.n.e., desembocar en el ple procés d'estatalització ibèric.

El model sociopolític i de poblament en el qual s'inscriu l'edifici del Turó del Calvari de Vilalba arrenca des del Bronze Final, s'assenta durant el Ferro I i es consolida durant la segona meitat del segle VI a.n.e., amb les cases fortificades.

Malgrat no ser un model exempt de tensions i ajustaments, l'evolució sembla lineal, i apareixen, de totes maneres, canvis de tipus cultural, de costums. Tal i com també va apuntar la doctora Núria Rafel a la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, els grups parentals s'estan consolidant en una línia de continuïtat del poblament, i canvia, això sí, la simbologia del poder. La presència del factor mediterrani incidiria de manera determinant com a catalitzador d'aquests processos de consolidació del poder, i exemples com els del recinte del Turó del Calvari no deixen de reforçar aquesta idea. La localització d'elements que marquen l'establiment d'una circulació d'idees de tipus mediterrani és constant, almenys per al que es refereix a la Terra Alta i a la meitat oriental de la comarca del Matarranya. El possible santuari urbà del Tossal Redó de Calaceit ha aportat materials certament similars als de Vilalba. Entre ells cal destacar, com ja s'ha indicat, la pota d'una tauleta com les del Calvari, que incorpora *kotiliskos*, o bé el famós vas teromorf (LUCAS 1989), forma també expressada al Calvari, decorada amb línies monocromes de caps d'ocell estilitzats. Podria tractar-se d'un índex de l'establiment en un àmbit protourbà d'idees forànies, reinterpretades com al Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs per la comunitat indígena, conformant part del corpus ideològic dels grups de poder que estan consolidant la seva presència dins de la comunitat.

David Bea Castaño
Jordi Diloli Fons

Àrea d'Història Antiga. Universitat Rovira i Virgili
Plaça Imperial Tàrraco, 1. 43001, Tarragona

4. Actes en elaboració.

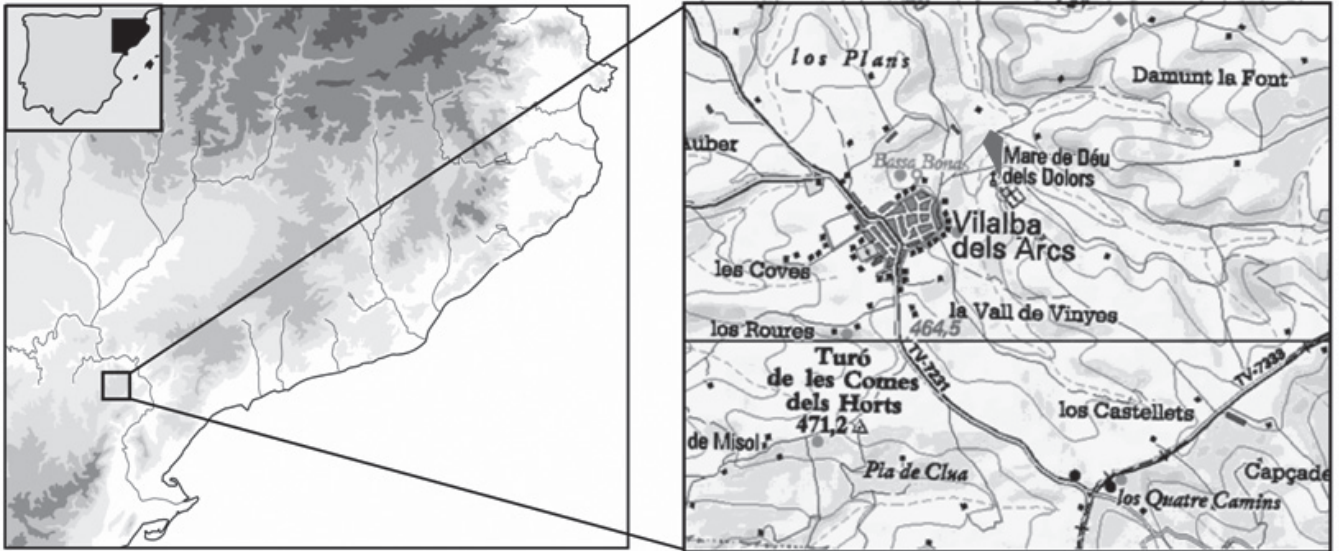

Fig. 1: Situació del jaciment del Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta).

Fig. 2: Vista general de l'edifici del Turó del Calvari i del seu entorn immediat.

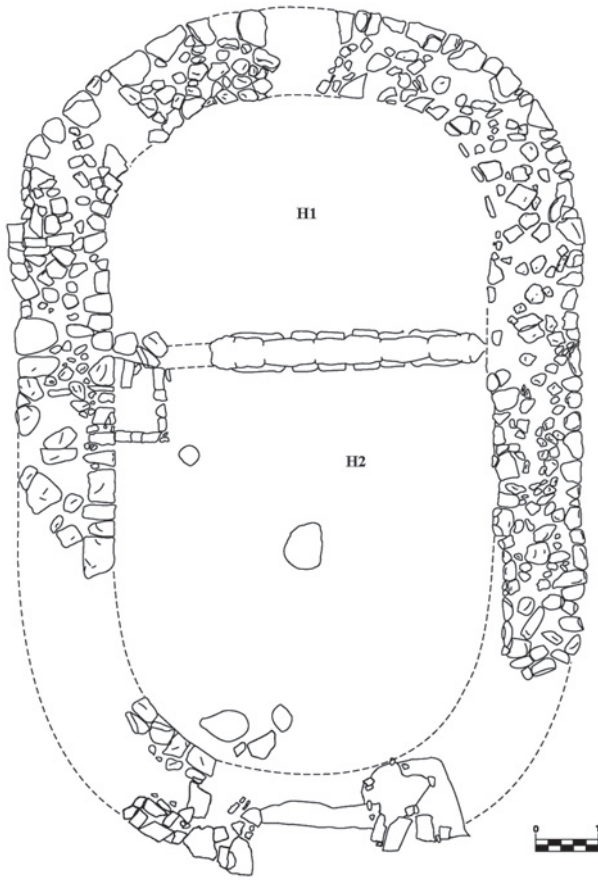

Fig. 3: Planta de l'edifici del Turó del Calvari.

Fig. 4: Detall del revestiment de calç d'un element mòble.

Fig. 5: Localització de les motllures.

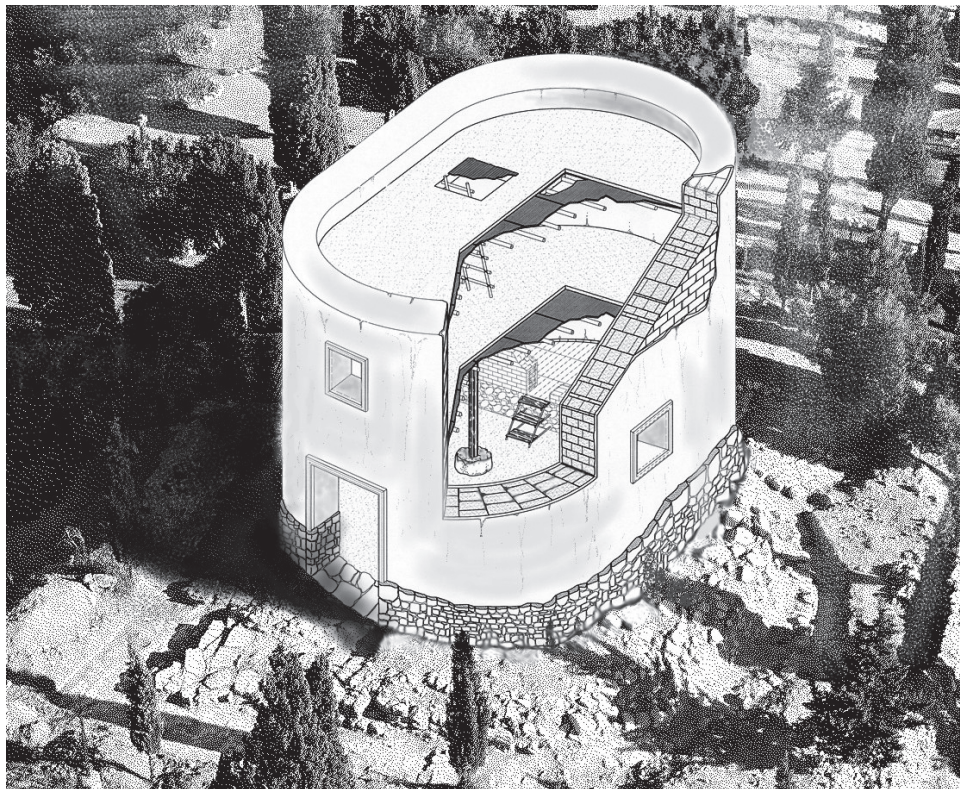

Fig. 6: Interpretació i possible reconstrucció de l'edifici del Turó del Calvari.

Fig. 7: Tauleta.

Fig. 8: Cassoletes associades a les taules d'ofrenes.

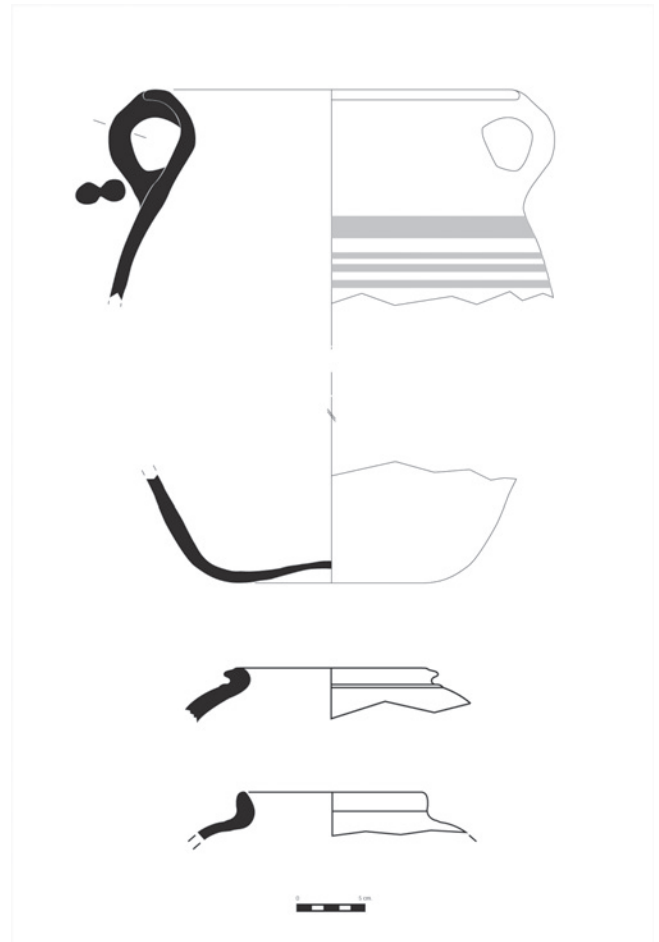
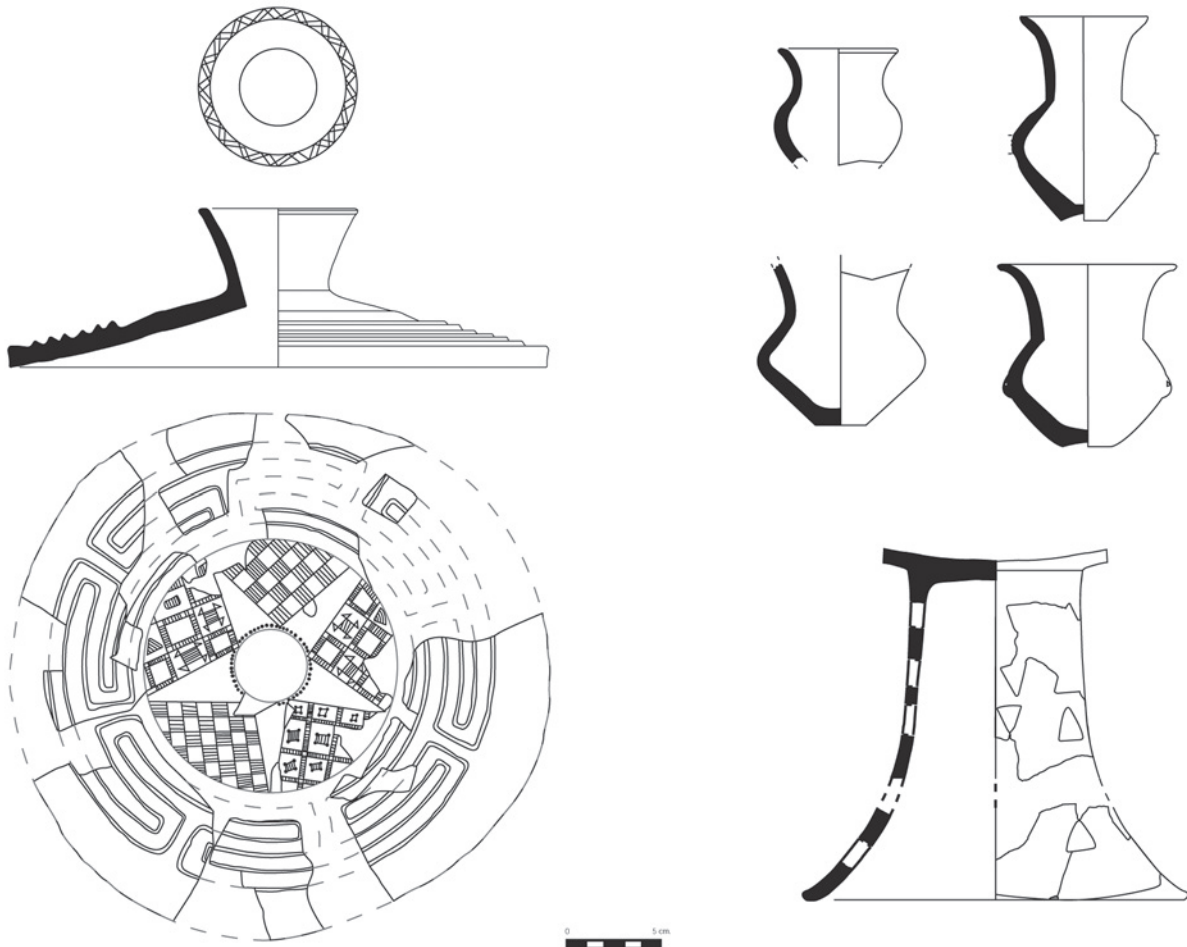

Fig. 9: Pithos i àmfores a torn de tipus fenici localitzades al Turó del Calvari.

a

b

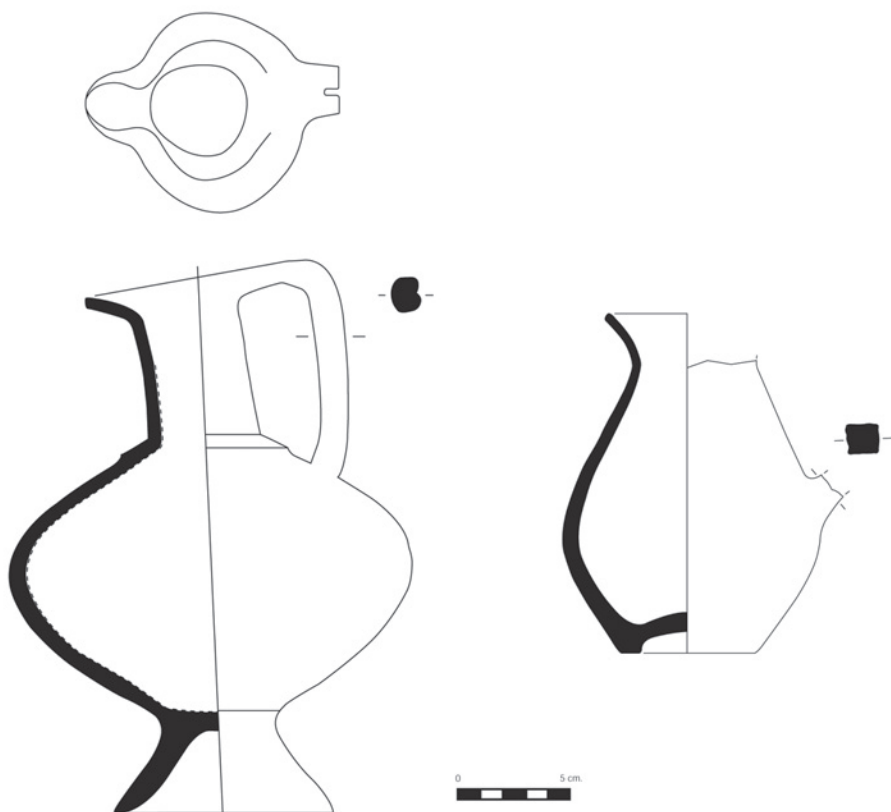

Fig. 10 a i b: Ceràmica a mà localitzada al Turó del Calvari.

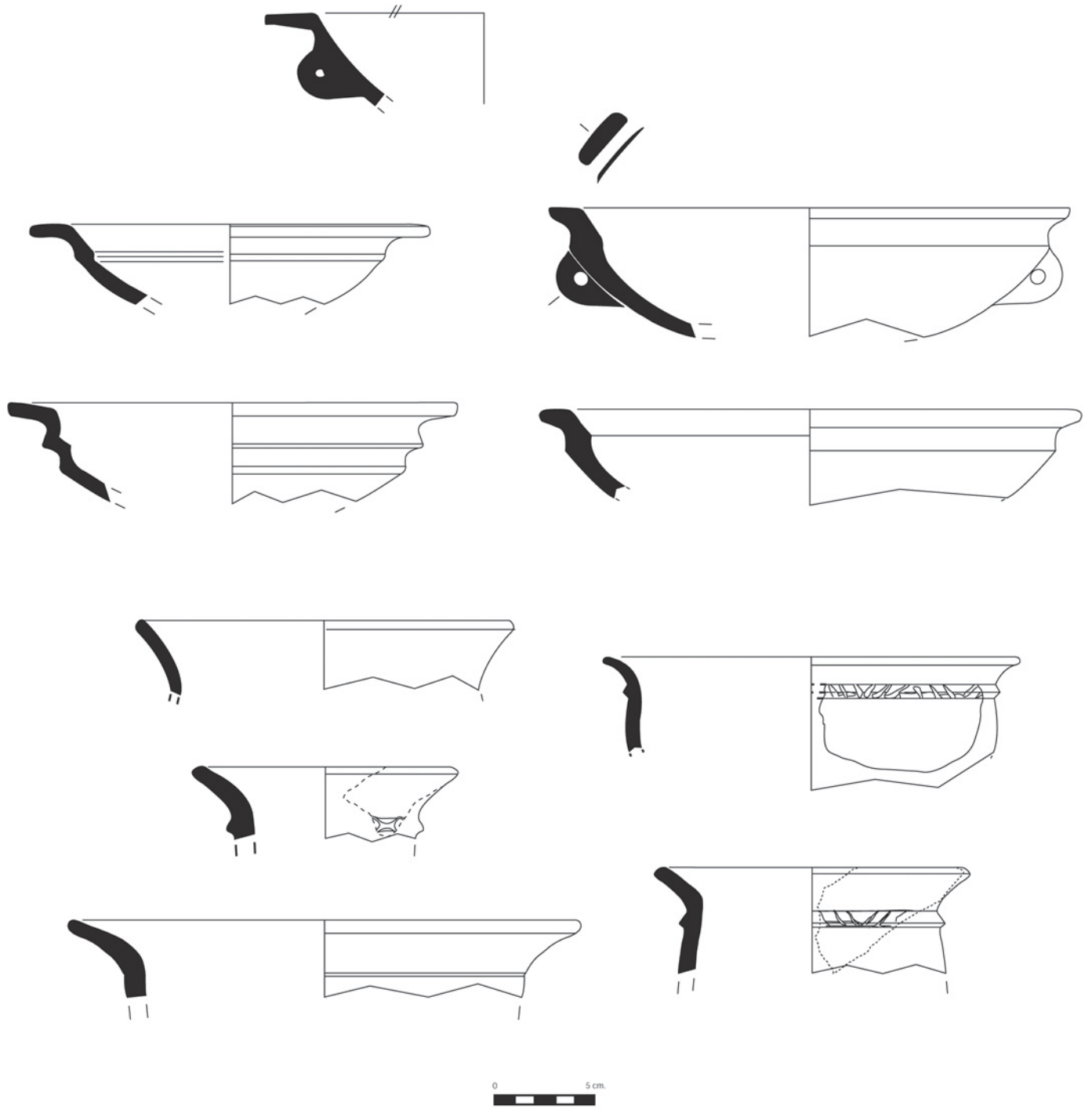

Fig. 10 c: Ceràmica a mà localitzada al Turó del Calvari.

Fig. 11: Urna d'orelletes i vores d'àmfora recuperades al Turó del Calvari.

Fig. 12: Punxó.

Fig. 13: Puntes de fletxa.

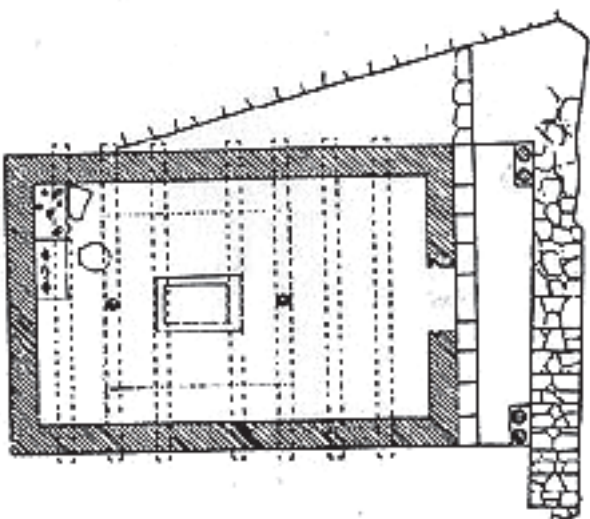

Fig. 14: Santuari de Dreros.

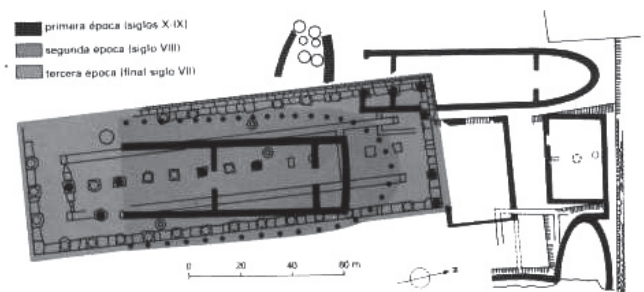

Fig. 15: Santuari de Thermos.

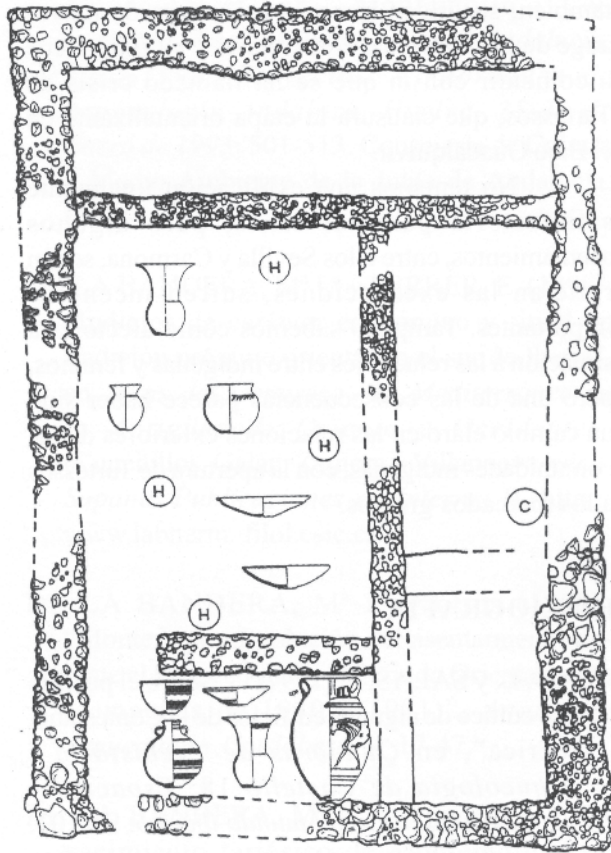

Fig. 16: Montemolín (BELÉN 2001).

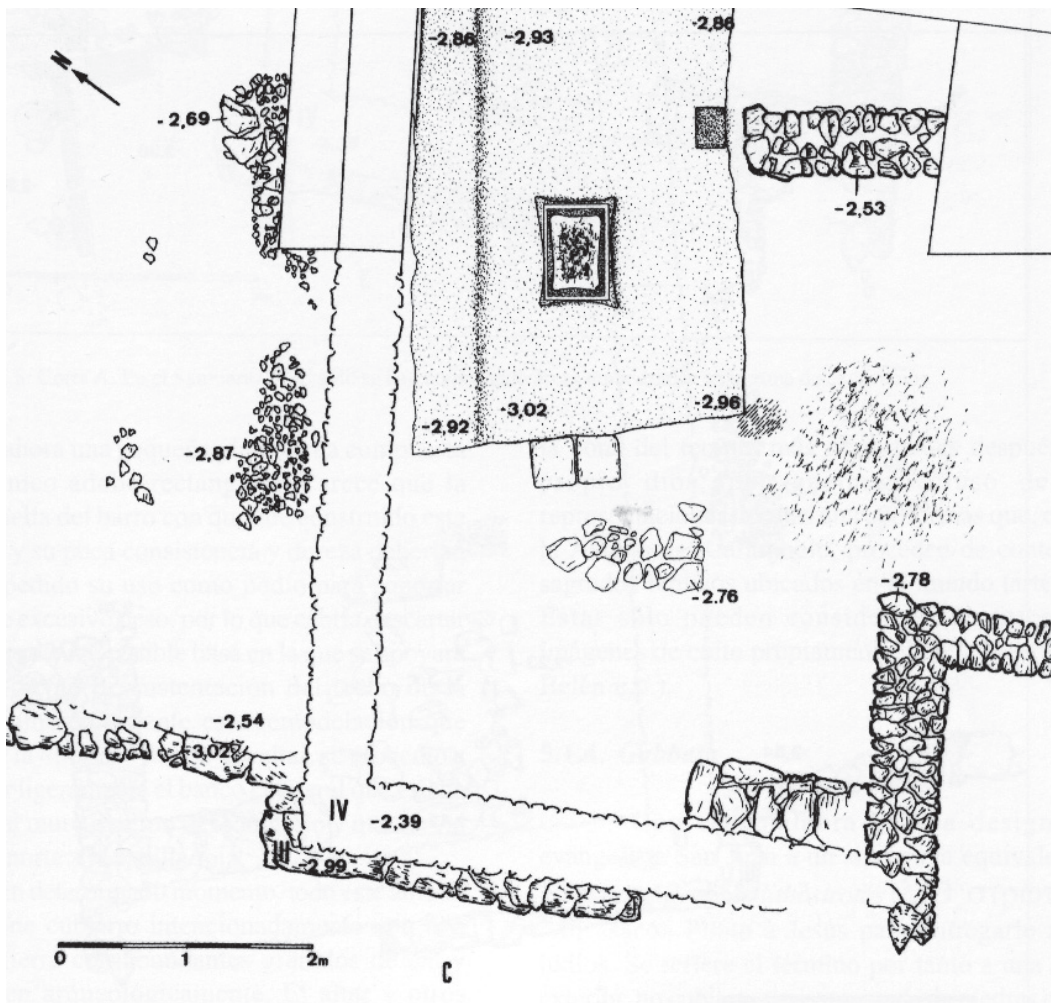

Fig. 17: Coria del Río (ESACENA, IZQUIERDO 2001).

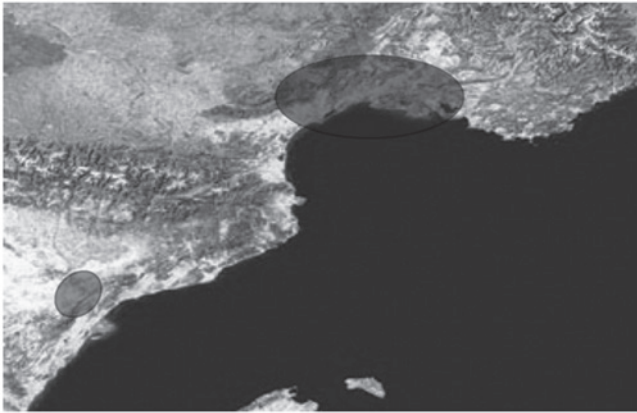

Fig. 18: Zones de localització d'estructures de planta similar al Turó del Calvari.

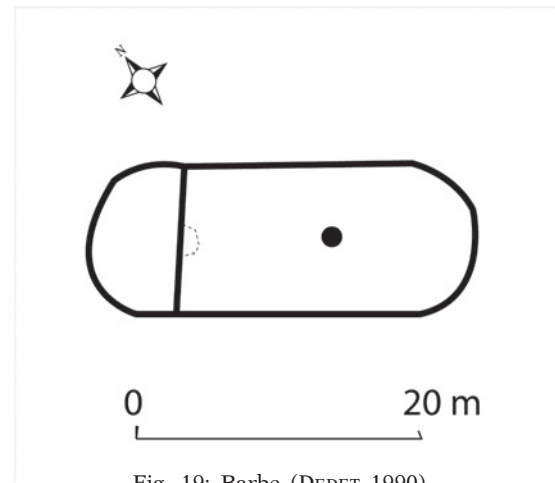

Fig. 19: Barbe (DEDET 1990).

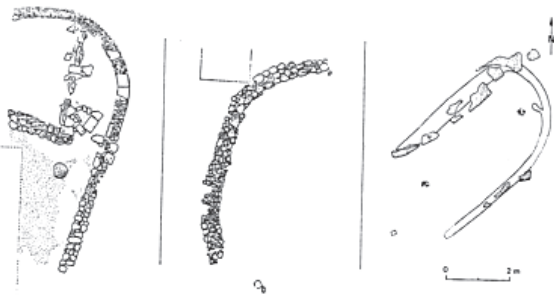

Fig. 20: La Monédière (DEDET 1990).

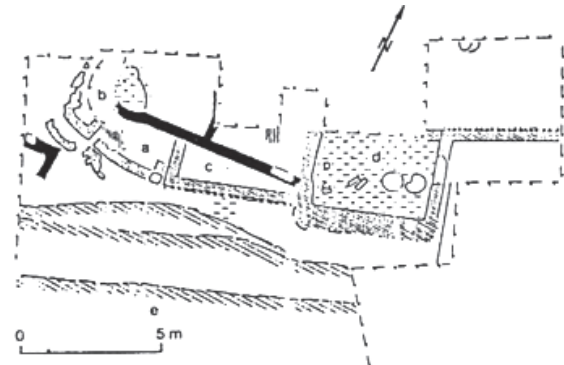

Fig. 21: Saint Blaise (DEDET 1990).

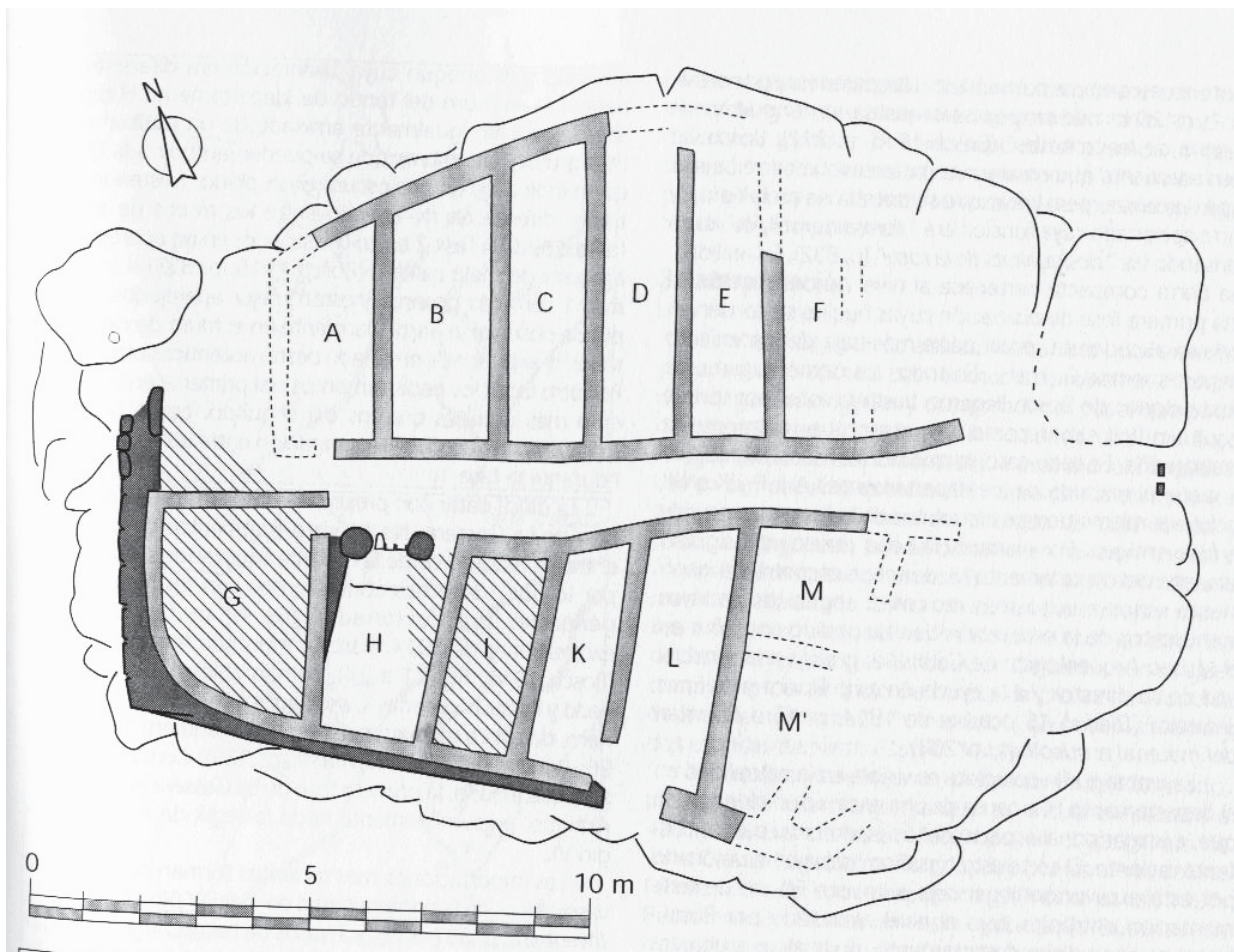

Fig. 22: La Gessera (MORET 2002).

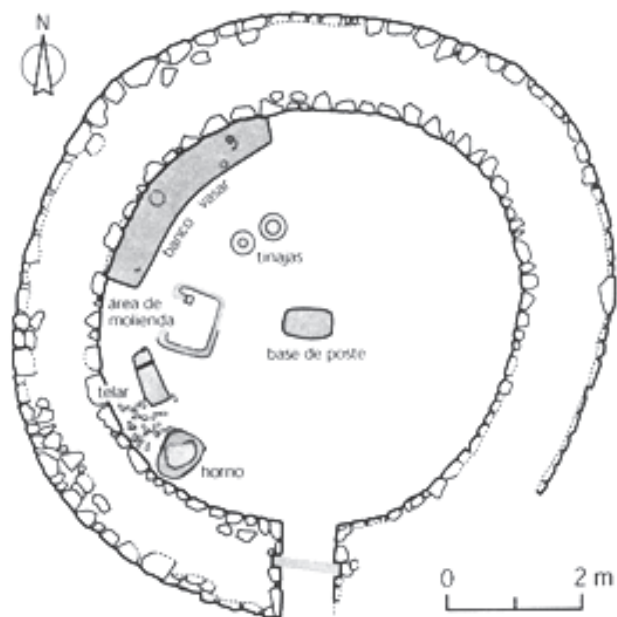

Fig. 23: Tossal Montanyès (MORET 2002).

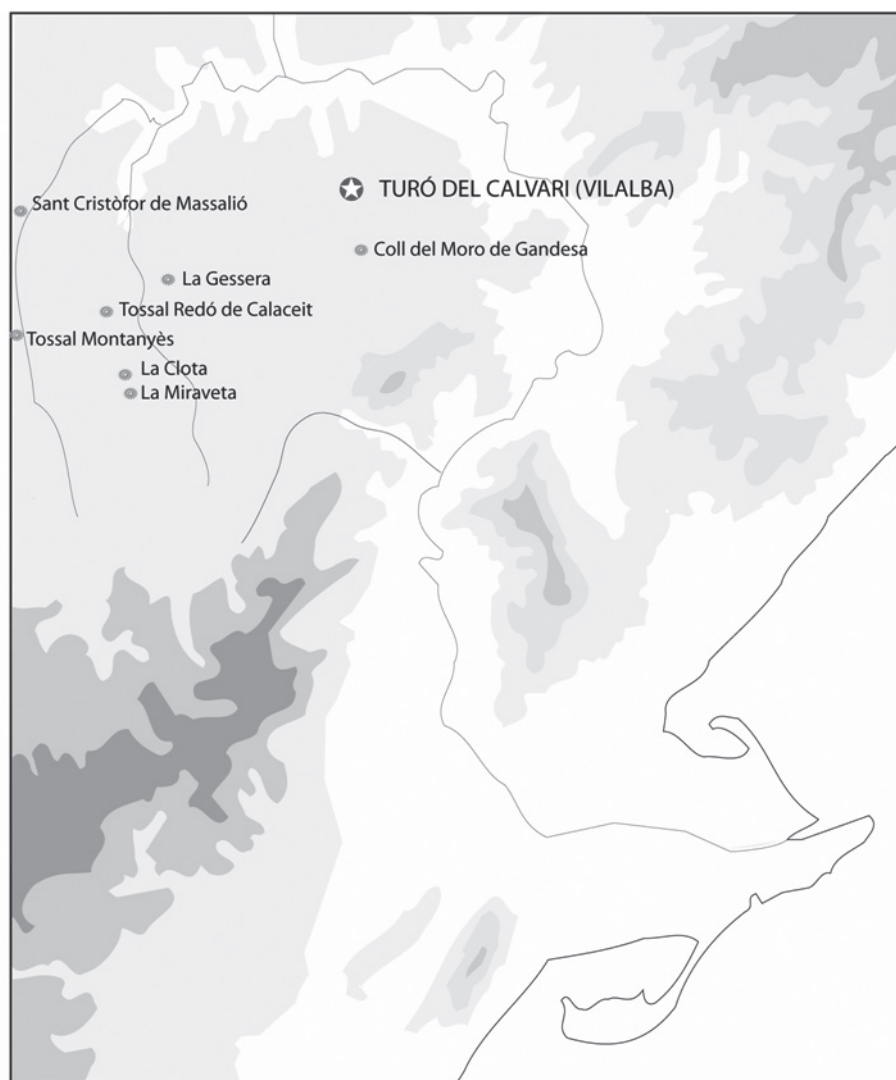

Fig. 24: Principals jaciments d'aquesta àrea geogràfica durant la Primera Edat del Ferro.

Bibliografía

ALMAGRO GORBEA i MONEO 1999

M. Almagro Gorbea i T. Moneo (1999): *Santuarios urbanos en el mundo ibérico*. Real Academia de la Historia. Madrid.

ARCELIN *et al.* 1983

P. Arcelin, C. Pradelle i J. Y. Rigoir (1983): "Note sur des structures primitives de l'habitat protohistorique de Saint-Blaise (Saint-Mitre-les-Remparts, B.-du-R.)". *Documents d'Archéologie Méridionale*, 6, 138-143.

BEA i DILOLI en premsa

D. Bea i J. Diloli (en premsa): "Presencia de elementos de vajilla de tipo orientalizante en el sur de Catalunya durante la Primera Edad del Hierro". *Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida. Congreso de Protohistoria del Mediterráneo Occidental. El Período Orientalizante*. Mérida, 2003.

BEA, DILOLI i VILASECA 1999

D. Bea, J. Diloli i A. Vilaseca (1999): "El jaciment protohistòric del Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta)". <http://www.tinet.org/~jjdm/vilalba.html>

BEA, DILOLI i VILASECA 2002

D. Bea, J. Diloli i A. Vilaseca (2002): "El Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta). Un recinte singular de la Primera Edat del Ferro al curs inferior de l'Ebre". I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. *Ilercavònia*, 3. Tivissa, 75-87.

BELÉN 2001

M. Belén (2001): "Arquitectura religiosa orientalizante en el Bajo Guadalquivir". RUIZ MATA, D.; CELESTINO PÉREZ, S. (eds.). *Arquitectura Oriental y Orientalizante en la Península Ibérica*. Centro de Estudios del Próximo Oriente. Lenguas y Culturas del Antiguo Oriente Próximo, 4. Madrid, 1-16.

BLÁZQUEZ i VALIENTE 2001

J. M. Blázquez i J. Valiente: *Cástulo III*. Ministerio de Cultura. Madrid.

CLAUSTRE i VAQUER 1985

Claustre i Vaquer (1985): "Archéologie aérienne en Languedoc". *Archéologia*, 198, 34-39.

DEDET 1990

B. Dedet (1990): "Une maison à absides sur l'oppidum de Gailhan (Gard) au milieu du ve s. avant J.-C. La question du plan absidial en Gaule du Sud. *Gallia*, 47, 29-55.

ESCACENA i IZQUIERDO 2001

J. L. Escacena i R. Izquierdo (2001): "Oriente en Occidente: Arquitectura civil y religiosa en un «barrio fenicio» de la «Caura» Tartésica". RUIZ MATA, D.; CELESTINO PÉREZ, S. (eds.). *Arquitectura Oriental y Orientalizante en la Península Ibérica*. Centro de Estudios del Próximo Oriente. Lenguas y Culturas del Antiguo Oriente Próximo, 4. Madrid, 123-158.

GARCIA i GRACIA 2002

D. Garcia i F. Gracia (2002): "El jaciment preibèric de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià). Campanyes d'excavació 1997-2001". I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. *Ilercavònia*, 3. Tivissa, 37-50.

GARRIDO i ORTA 1978

J. P. Garrido i E. M. Orta (1978): *Excavaciones en la necrópolis de "La Joya", Huelva, II. (3ª, 4ª y 5ª campañas)*. Excavaciones Arqueológicas en España, 96.

GONZÁLEZ PRATS 1982

A. González Prats (1982): *El componente tipológico griego en el ambiente cerámico de Peña Negra II (675-550 a.C.)*. *Lvcentum I. Anales de la Universidad de Alicante*. Alacant.

GONZÁLEZ PRATS 1986

A. González Prats (1986): *Las importaciones y la presencia fenicia en la Sierra de Crevillente (Alicante). Los fenicios en la Península Ibérica*. Ed. AUSA. Sabadell.

KARAGEORGHIS 2004

V. Karageorghis (2004): *Chipre. Encrucijada del Mediterráneo oriental 1600-500 a.C.* Bellaterra arqueología. Barcelona.

LUCAS 1989

M. R. Lucas (1989): "El vaso teromorfo del poblado grande de Tossal Redó (Calaceite, Teruel) y su

contenido arqueológico". *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad Autónoma de Madrid*, 16, 169-210.

MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991

M. Mascort, J. Sanmartí, J. Santacana (1991): *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya Meridional*. Diputació de Tarragona.

MORET 2001

P. Moret (2001): "Emporion et les mutations de l'architecture ibérique au premier Âge du Fer". *Zephyrus. Revista de Prehistoria y Arqueología*, LIII, LIV. Ediciones Universidad, Salamanca, 379-391.

MORET 2002

P. Moret (2002): "Tossal Montañés y La Gessera: ¿residencias aristocráticas del Ibérico Antiguo en la cuenca media del Matarranya?" I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. *Ilercavònia*, 3. Tivissa, 65-73.

NICKELS 1976

A. Nickels (1976): "Les maisons à abside d'époque grecque archaïque de La Monédière, à Bessan (Hérault)". *Gallia*, 34, 95-128.

PALLOTINO 1980

M. Pallotino (1980): *Etruscologia*. Milà, 1980.

PERRA 1999

C. Perra (1999): "Sulle origini dell'architettura templare fenicia e punica di Sardegna". *Revista di Studi Fenici*, XXVII, 43-77.

RAFEL 1991

N. Rafel (1991): *La necròpolis del Coll del Moro de Gandesa. Els materials*. Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona.

RAFEL 1998

N. Rafel (1998): "Peus ceràmics reixats de tradició mediterrània en els CU de l'edat del ferro a Catalunya". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8. Lleida.

RAMON 1995

J. Ramon (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*. Col·lecció Instrumenta, 2. Universitat de Barcelona.

RAMON 1997

J. Ramon (1997): "La cerámica fenicia a torno de Sa Caleta (Eivissa). La Cerámica fenicia en occidente. Centros de producción y áreas de comercio". *Actas del I Seminario Internacional sobre temas fenicios*. Guardamar de Segura (Alacant), 21-24 de novembre de 1997.

SANMARTÍ *et al.* 2000

J. Sanmartí, M. C. Belarte, J. Santacana, D. Asensio i J. Noguera (2000): "L'assentament del bronze final i primera edat del ferro del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre)". *Ilercavònia*, 2. Flix.

Dreros, planta del santuari:

http://employees.oneonta.edu/farberas/arth/ARTH209/geom_arch.html

Thermos, planta del santuari:

http://www.uned.es/ca-campo-de-gibraltar/Temas/ARQUEOLOGIA/ARQUEOLOGiAGRIEGA/ARQUITECTURA_GRIEGA_.htm